

UDK 821.163.42.09(091)

Izvorni naučni rad

Zlata ŠUNDALIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet

Sveučilište J. J. Strossmayera Osijek

HODITI K PRAVIM PRODIKAM BOŽJU RIČ SLIŠATI

Središte hrvatskog protestantizma bilo je u Urachu, a njegov glavni pokretač Ivan Ungnad (1493–1564) koji je osnovao tiskaru i s okupljenim suradnicima uspio u svega nekoliko godina (1561–1564) otisnuti oko 25.000 hrvatskih vjerskih knjiga na glagoljici, ćirilici i latinici. U Ungnadovom uraškom „Biblijskom zavodu“ u prevodilačko-izdavački rad bili su uključeni Stjepan Konzul Istranin i Anton Dalmatin, ali i drugi suradnici, većinom prevoditelji (Juraj Cvečić, Juraj Juričić, Matija Pomazanić, Gjuro pl. Drinovački...). Uz pomoć knjiga tiskanih na narodnom jeziku željelo se širiti reformaciju među Južne Slavene. Nakon izdanja na glagoljici pojavila su se i ona na ćirilici, a na kraju i ona na latinici. U kontekstu naznačene uraške misije u radu se naglasak stavlja na jedan žanr i latiničko pismo. Riječ je o propovijedi tiskanoj na latinici, a objavljenoj u djelu *Katehismus. Iedna malahna kniga, u koi jesu vele potribni i koristni nauci i artikuli prave krstianske vere, s kratkim tlmačenjem za mlade i priproste ljudi. I ta prava vera od stana Božjega ili bića u svetoj Troici od svetoga Atanazia složena. Tere jedna lipa predika, od kriposti i ploda prave karstianske vere, sada naiprvo iz mnozih jazik u hrvatski iztumačena* (1564) čiji predgovor potpisuju Stjepan Konzul i Anton Dalmatin. U prvome je dijelu rada iz perspektive hrvatske književne historiografije oblikovana opća slika o hrvatskoj protestantskoj književnosti, u drugome je dijelu u središtu pozornosti propovijed i propovjednik, dok se u trećemu analizira *jedna lipa predika, od kriposti i ploda prave krstianske vere*, odnosno *De vocabulo fidei*, na sadržajnoj, kompozicijskoj i stilskoj razini.

Ključne riječi: *hrvatska protestantska književnost, Stjepan Konzul Istranin, Katehismus, propovijed, De vocabulo fidei*

1. Hrvatska književna historiografija o protestantskoj književnosti

U dijakroniji stare hrvatske književnosti i književnost nastala u vrijeme reformacije njezin je sastavni dio. Riječ je o „(...) književnosti koja se razvila unutar protestantizma, tj. kršćanske konfesije proizišle iz reformacijskoga učenja M. Luthera, J. Calvina, Ph. Melanchthona, U. Zwinglija i njihovih sljedbenika.“ (Bartolić 2011: 489) Hrvatski je povjesničari nazivaju različito: *protestanska književnost* (Bučar 1910), *hrvatski protestantski književni pokret* (Vodnik 1913: 195), *pokušaj reformacije* (Ježić 1993: 97), *protestantski pokušaj* (Kombol ²1961: 204; Kombol & Novak ²1992: 172), *protestantska reformacija* (Kombol ²1961: 204; Kombol & Novak ²1992: 172), *reformacija*, *protureformacija* (Jelčić 1997: 46; Jelčić ²2004: 77), *književnost reformacije* (Franičević 1974: 163; Franičević 1983: 590). Iako je riječ o različitim nazivima, informacije o našoj protestantskoj književnosti podudarne su u većem broju tvrdnji i danas čine opće književnokulturno znanje o njoj.

Tako je danas u hrvatskoj književnoj historiografiji protestantska književnost zemljopisno određena (obuhvaća sjevernu Hrvatsku i Istru, odnosno od Žumberka i Karlovca širi se prema jugu do Hrvatskog primorja /Vodnik 1913: 195; Franičević 1974: 163/)¹. Ona se ne može slobodno razvijati zbog društvenopolitičkih prilika jer reformacija u Hrvatskoj nailazi na otpor vlasti i svoje centre organizira u egzilu (Njemačkoj) (Vodnik 1913: 195; Ježić 1993: 97; Kombol ²1961: 204). Središte hrvatske protestantske književnosti vezuje se uz hrvatsku tiskaru u Urachu kraj Tübingena kamo se 1557. godine preselio barun Ivan (Hans) Ungnad (1493–1564), gorljivi protestant i „duša“ tiskare (Vodnik 1913: 196; Ježić 1993: 97; Novak 1997: 566). Reformatorske ideje u Hrvatskoj prihvatili su, uglavnom, crkveni ljudi, učeni svjetovnjaci i pojedini velikaši (ban Petar Erdödy, Juraj Zrinski), ali ne i seljačke mase (Franičević 1974: 164). Iz Lutherova nauka hrvatski su svećenici mogli prihvatiti: zagovor povratka na Sveto pismo, kritiku papinskih pretjerivanja, doktrinu o socijalnim i moralnim implikacijama reforme, zagovaranje liturgije na razumljivom narodnom jeziku (Novak 1997: 557). Nova je vjera (protestantizam) afirmirala privatnost u ophođenju među ljudima i ukinula je ritualizaciju svakodnevlja (Novak 1997: 564). Protestantska je književnost postala sredstvo za širenje protestantizma na slavenskome jugu jer se željelo ideje reformacije proširiti knjigom (Vodnik 1913: 195; Kombol, Novak ²1992: 172). Protestantskom su se knjigom željeli ostvariti i politički ciljevi – pridobiti Turke na protestanti-

¹ U određivanju prostornih koordinata unutar kojih su djelovali hrvatski protestanti Zvonimir Bartolić je nešto precizniji, pa on, uz Istru i Međimurje, Metliku, Ljubljano, Tübingen i Regensburg, navodi i zapadnu Ugarsku, posebice Željezno (Eisenstadt, Kis Marton) i Sv. Križ (Deutsch Kreutz, Sopronkeresztur) s okolicom (Bartolić 1980: 64).

zam i tako okončati krvave kršćansko-turske ratove, odnosno tursko pitanje riješiti protestantskom Biblijom (Vodnik 1913: 201; Kombol ²1961: 205). Protestantska književnost dolazi u Hrvatsku preko Austrije i Slovenije, odnosno posredovanjem slovenske književnosti i Primoža Trubara, ali i preko Ugarske, pa čak i Venecije (Vodnik 1913: 195; Kombol ²1961: 204; Franičević 1983: 590). Materijalno su je najviše pomagali barun Ivan Ungnad, württemberski vojvoda Krištof (Cristoph /1515–1568/) i kralj Maksimilijan (Vodnik 1913: 196; Franičević 1983: 590). Hrvatska je tiskara u Urachu radila četiri godine (1561–1564) i u njoj je tiskano oko 25.000 hrvatskih knjiga na tri pisma (12 knjiga na glagoljici, 7 na ćirilici, 6 na latinici) (Vodnik 1913: 197, 201)². Hrvatski književni povjesničari spominju i prvu hrvatsku protestantsku knjigu *Razgovaranje meju papistu i jednim lutoran* tiskanoj 1555. godine (Franičević 1974: 163), a za latiničko izdanje knjige *Beneficium Christi. Govorenje vele prudno* (1565) kažu: „Ovo je izdanje izašlo poslije smrti H. Ungnada, a ujedno je i posljednje izdanje hrvatske protestantske tiskare u Tübingenu“ (Bučar & Fancev 1938: 109). Naši su protestantski pisci bili, uglavnom, iz Istre i Hrvatskog primorja: Bartol Gjurdjević, Pavao Skalić, Matija Grbić, Matija Vlačić Ilirik, Petar Pavao Vegerije ml., Stjepan Konzul Istranin, Antun Dalmatin, Juraj Cvečić, Juraj Juričić, Matija Živčić, Juraj Drinovački (Vodnik 1913: 195, 196, 200; Ježić 1993: 98; Kombol ²1961: 205; Franičević 1974: 165–169; Franičević 1983: 590–593; Jelčić 1997: 47–50). Knjige objavljene na hrvatskome u Urachu u većini je slučajeva kolektivno djelo, pa je teško utvrditi tko je što napisao (Franičević 1983: 602). Protestante najčešće zanima sloboda u zavičaju, njegov jezik u koji unose kolokvijalne izraze jer znaju da će se njihova djela čitati i naglas onima nepismenima (Novak 1997: 570; Jelčić 1997: 46). Obrušavaju se na kulturna mjesta posvećena svecima, ruše oltare i skulpture, protive se svečanim obredima i bogatim procesijama, ravnaju podove crkava, promoviraju obrazovanje za sve i na narodnim jezicima (Novak 1997: 573), zalažu se za slobodnu volju i suprotstavljaju se autoritetima (Novak 1997: 574). Hrvatska je protestantska knjiga pisana čakavskim narječjem, ali s tendencijom stvaranja jezika „općenog“ u kojemu bi se ispreplitali elementi svih triju narječja kako bi bila razumljiva što širem čitateljstvu³ (Vodnik

² U literaturi se mogu pročitati i nešto drugačiji podatci: Slavko Ježić piše da je tiskara radila do 1565. i da je tiskano 13 knjiga na glagoljici, 8 na ćirilici i 9 na latinici (Ježić 1993: 97; Franičević 1974: 165; Novak 1997: 568), a Alojz Jembrih iznosi podatak da je tiskano 14 knjiga na glagoljici (Jembrih 1994). I Dubravko Jelčić kaže da je tiskara radila četiri godine, ali počevši od 1560. godine pa do 1564. i pri tome spominje dva pisma, glagoljicu i hrvatsku ćirilicu (Jelčić 1997: 47).

³ „Hrvatski protestantski pisci namjerice upotrebljavaju za isti pojam po dvije riječi iz različitih narječja, često i postrance u knjizi tumače koju riječ teksta s dvije ili tri riječi iz drugih narječja, i to zato, da se njihove knjige uzmognu čitati s razumijevanjem na što širem području“ (Kombol & Novak ²1992: 175).

1913: 202; Kombol & Novak ²1992: 175; Franičević 1983: 598; Novak 1997: 569), odnosno protestantska reformacija sklona je narodnim jezicima, ona razvija svijest o važnosti narodnoga jezika i svijest o potrebi zajedničkoga jezika koji će razumjeti većina Hrvata i Južnih Slavena (Kombol ²1961: 204; Novak 1997: 569). Ova književnost ima prevodilački karakter, a najviše se prevodilo sa slovenskog i njemačkog jezika (Vodnik 1913: 202; Kombol ²1961: 206; Franičević 1974: 163)⁴. Protestantizam nije nigdje, pišu povjesničari, pa tako ni u Hrvatskoj porodio dobru književnost, nije joj davao zaštitu, nije se koristio njezinim uresima, ali je zato imao razvijen osjećaj za realnost (Novak 1997: 571). Djela hrvatskih protestanata nemaju izrazito književni karakter, nastaju za potrebe bogoslužja i imaju moralne i didaktičke ciljeve (Jelčić 1997: 49). Žanrovi hrvatske protestantske književnosti su: abecedari, katekizmi, molitve, postile, prijevod Svetoga pisma Novoga zavjeta, apologetski i popularizatorski tekstovi (Ježić 1993: 98; Kombol & Novak ²1992: 173; Franičević 1974: 163). Protestantiska književnost nema direktno veći utjecaj na razvoj hrvatske književnosti jer su njezini pisci djelovali u emigraciji i nisu imali dovoljno snažnu osobnost kojom bi se nametnuli piscima u domovini (Ježić 1993: 98; Kombol ²1961: 206), odnosno indirektno su ponešto utjecali na hrvatski prozni izraz 17. i 18. stoljeća (Franičević 1983: 599). Hrvatska je protestantska književnost došla prekasno, jer se *Katekizmi* i *Tabule za dicu* tiskaju u vremenu kada je veći dio hrvatskih renesansnih pisaca već dovršio svoj opus, a neki su već bili i mrtvi (npr.: P. Hektorović, M. Držić, M. Pelegrinović, H. Lucić, M. Marulić, Dž. Držić, Š. Menčetić,...) (Franičević 1983: 598). Protestantski su pisci veliku pozornost poklanjali i vanjskom izgledu knjige (bile su uvezane u pergamentu, baršun, bijelu janječju kožu, svinjsku kožu, u običan papir, s crvenim koricama, upotrebljavali su i zlatorez, donosili portrete viđenijih protestanata) (Vodnik 1913: 202; Bučar 1910: 134). U uraškoj se tiskari vrlo agresivno koristila knjiga, ali i letak, i slika, i plakat kojima su se prenosile izravne poruke (npr. u protestantskim ilustracijama Rim je bio prikazivan i kao kurva koja kopulira s Antikristom, a papa kao razodjeveni muškarac iz čije stražnjice cure laži /Novak 1997: 570/). Protestantisku književnost stoga Josip Bratulić naziva propagandističkom literaturom (Bratulić 1987). Raspačavanje hrvatskih protestantskih knjiga bilo je vrlo otežano pa i pogibeljno (inkvizicija je prijestupnike kažnjavala, primjerice, i utapanjem) (Vodnik 1913: 203; Franičević 1974: 166; Franičević 1983: 594). Uništavanje (spaljivanje) hrvatskih protestantskih

⁴ Iako je riječ o prevodilačkoj književnosti, ipak se može zamijetiti i stanovita samostalnost pojedinih pisaca. Tako Zvonimir Bartolić za Stjepana Konzula kaže da nije bio „(...) bez samosvojne kreativnosti i želje za očitovanjem te kreativnosti, što će vjerojatno i biti kasnije jedan od razloga da dođe do njegova razilaženja s Trubarom. Ta linija samostalnosti može se pratiti iz naklade u nakladu“ (Bartolić 1980: 66).

knjiga provodilo se posebice nakon Ungnadove smrti (27. 12. 1564)⁵, pa su one danas bibliografske rijetkosti jer je od 25.000 primjeraka sačuvano tek oko 250 naslova (Vodnik 1913: 204; Novak 1997: 568; Bučar 1996: 236).

Navedene značajke hrvatske protestantske književnosti sastavnice su, dakle, današnje opće književnokulturno slike o njoj koja je izgrađena na temelju spoznaja hrvatskih književnih povjesničara 20. i 21. stoljeća.

2. Propovijed – *poslušni žanr*

Već je bilo rečeno da su hrvatski književni historiografi konstatirali da djela hrvatskih protestanata nemaju izrazito književni karakter, da nastaju za potrebe bogoslužja, da imaju moralne i didaktičke ciljeve (Jelčić 1997: 49) i da genološka slika hrvatske protestantske književnosti nije naročito razvedena (abecedari, katekizmi, molitve, postile, prijevod Svetoga pisma Novoga zavjeta, apologetski i popularizatorski tekstovi /Ježić 1993: 98; Kombol, Novak ²1992: 173; Franičević 1974: 163/). U navedenoj genološkoj slici svoje mjesto nalazi i jedan „poslušni žanr“, kako S. P. Novak naziva propovijed (Kombol & Novak ²1992: 291). Riječ je o crkvenom govorništvu koje se svojom impostacijom u misi otvaralo izvanjskim sadržajima, ali ih istovremeno i obuzdavalo zbog svoje svedenosti u teološke okvire (Kombol & Novak ²1992: 291).

Djelovanje Ivana Ungnada u Urachu podudara se s vremenom snažnog prodiranja protestantizma u Hrvatsku, a:

„Najjače je reformatorsko središte u to vrijeme Metlika u Beloj krajini koja je bila stjecište ne samo slovenskih nego i hrvatskih protestantskih propovjednika. Propovjednika je bilo i u vojnim garnizonima u kojima su bile stacionirane njemačke posade (Karlovac, Ogulin, Senj, Sisak, Petrinja, Koprivnica pa i Bihać dok je bio pod Hrvatskom). Među propovjednicima je bilo i onih koji su propovijedali na hrvatskom“ (Franičević 1983: 590).

Kao propovjednici se spominju: Grgur Vlahović i Petar Lukić koji propovijedaju na području oko Ozlja, Krištof Slivić u Žumberku, Mihajlo Starin u Slavoniji, Stjepan Konzul u Ljubljani i Kranju, kasnije u Njemačkoj (Bučar 1910: 10, 12, 21, 74, 92), Juraj Cvečić u Sloveniji, a Juraj Juričić (zvan *Jurij Kobila*) u Kamniku i Ljubljani (Vodnik 1913: 200; Franičević 1983: 604–606). Propovijedalo se običnome puku, ali i vojnicima. Tako je zabilježeno, na primjer, da je Juraj Juričić bio i vojni propovjednik 1574. u Ljubljani. Protestantski

⁵ Franjo Bučar donosi i sljedeći podatak: „Godine 1579. spalio je krvnik u Grazu za Rudolfa II. 12.000 njemačkih i 2.000 slovenskih protestantskih knjiga, ponajviše biblija. Bilo je tu dakako i hrvatskih protestantskih knjiga“ (Bučar 1996: 236).

vojnički propovjednici, naime, prate vojne postrojbe i za to dobivaju plaću: „Tako je na pr. vojnički propovjednik u hrvatskoj granici Andrija Lilko imao godine 1564. sto četrdeset for. plaće“ (Bučar 1996: 12).

Propovijedanje se vezuje i uz ime prevoditelja i bibličara Stjepana Konzula Istranina⁶ (Buzet, 1521 – okolica Željeznoga, 1579⁷), u mladosti popa glagoljaša koji kasnije prihvaća reformaciju i već 1549. godine biva prognan iz svoje župe u Starom Pazinu. Nakon odlaska iz Pazina neko je vrijeme propovjednik u Ljubljani i Kranju te u njemačkom Rothenburgu kod Primoža Trubara, a zatim i u Regensburgu. Propovijedanjem je, između ostaloga, pribavljao i materijalna sredstva za život (Vodnik 1913: 198). Umro je u 58. godini života „kao hrvatski prodekator“ (Bartolić 1980: 72). Propovjedi je govorio, prevodio (kao što je, na primjer, Trubarova propovijed o krepости i jakosti kršćanske vjere /Franičević 1983: 602/) i objavljivao na glagoljici, ćirilici i latinici. Uz njegovo se ime vezuje desetak naslova koje je objavio, uglavnom, u suradnji s Antonom Dalmatinom ali i s nekim drugim suradnicima, kao što su na primjer Juraj Cvečić i Juraj Juričić⁸. U tiskane latiničke propovijedi koje se vezuju i uz Konzulovo ime navode se sljedeći naslovi:

*Katehismus. Jedna malahna kniga, u koi jesu vele potrební i koristni nauci i artikuli prave krstianske vere, s kratkim tumačenjem za mlade i priproste ljudi. I ta prava vera od stana Božjega ili bića u svetoj Troici od svetoga Atanazija složena. Tere jedna lipa predika, od kriposti i ploda prave krstianske vere, sada naiprvo iz mnozih jazik u hrvatski iztumačena*⁹ (1561. glagoljičko i ćiriličko izdanje; 1564. latiničko izdanje¹⁰).

⁶ Ime mu se u literaturi pojavljuje i u sljedećim inačicama: Stipan Istrijan, Stephanus Consul Pinguentinus, Histrianus.

⁷ Marin Franičević donosi drugačiji podatak: „U Gradišću je i umro poslije 1579. Ne zna se gdje ni kada. Ivan Dobrović u svojoj knjizi *Naši Hrvati u dobi reformacije i prva stoljeta u novoj domovini* (Železno, 1955) piše: „Ča se je stalo s Štefanom Konzulom, nigdje nij zazlamenovano. Ljeta 1579. izgubi se njegov slijed u Železnu. Štefan Konzul je jedini lutorski pastor na prostoru današnjega sjevernoga Gradišća, od koga moremo sigurnošću reći, da je govorio – ako ne i naš“ (misli gradišćanski) – ali hrvatski jezik. Da je njegovo trudenje ostalo neuspješno, mora se pripisati vjerskoj razlici“ (Franičević 1983: 602).

⁸ „Cjelokupna Konzulova književna i prevoditeljska aktivnost koncentrirana je na jedno desetljeće. Od konca godine 1557, kada je učiteljjući u Regensburgu i Chamu, kako Bučar navodi, počeo na Božić prevoditi *Bibliju*, pa do početka godine 1568, točnije do 4. siječnja kada je datiran predgovor regensburške *Postile*. U tih deset godina, bez ikakvih pretenzija na pretjerivanje, ne samo da se može nego se i mora reći, Konzul je i za današnje pojmove obavio začuđujuće veliki posao. Sudjelovao je kao prevoditelj ili pisac predgovora u 32 hrvatske protestantske knjige. Od toga je 3 tiskovine preveo i objavio sam, 26 zajedno s Antonom Dalmatinom, 3 knjige zajedno s Dalmatinom, Juričićem, Cvečićem i Merčerićem“ (Bartolić 1980: 65).

⁹ Naslovi i citati iz djela donose se u transkribiranu obliku.

¹⁰ U latiničkom izdanju iz 1564. godine u naslovu nije istaknuto da je pisac Stipan Istranin.

Parvi del Postile evanjeliov, koi se vsaku nedilu po običaju očito u crikvi čtu, začanši od Adventa ili Prišašća do Vazma, po gospodinu Ivanu Brencziu tumačeni i prodikani. Potle u harvacki jazik iz latinskoga verno obračeni i stumačeni po Antonu Dalmatinu i Stipanu Istrianinu; Drugi del Postile, to jest, letni deli evanjeliov, ki se od vazma začavši, dari do prišašća očito u crikvi vsaku nedilu čtu: latinskim jazikom istumačeni krozi počtovanoga muža gospodina, Ivana Brenzia. Potli na harvacki jazik po Antonu Dalmatinu i Stipanu Istrianinu obračeni (1562. glagoljičko izdanje; 1563. ćiriličko izdanje; 1568. latiničko izdanje).

Beneficium Christi. Govorenje vele prudno od dobročinenja ili dobrote propetoga Isukrsta ka krstjanom (1563. glagoljičko izdanje; 1565. latiničko izdanje).

Propovijedi, *postile* ili *govorenja* kako ih Konzul naziva¹¹, prijevodnoga su karaktera. Tako se za propovijed (*jedna lipa predika*) uključenu u *Katehismus* kaže da je redigirana prema jednoj Trubarovoj propovijedi, za latiničku dvosveščanu *Postilu* kaže se da je prijevod latinskoga djela Ivana Brenzija, a za *Govorenje vele prudno* da je prijevod znamenitoga neimenovano objavljeno spisa *Trattato utilissimo del beneficio di Gesù Christo crocifixso verso i christiani* (Venecija, 1543)¹² (Jembrih, Alojz, KONZUL ISTRANIN, Stjepan. <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=237> /22. 1. 2017/).

Alojz Jembrih kaže da naslov glagoljskog i ćirilskog izdanja glasi: *Katehismus. Edna malahna kniga, u koi esu vele potrebni i prudni nauki i artikuli prave krstianske vere, s kratkim istumačenem za mlade i priproste ljudi. I edna predika, od kriposti i ploda prave karstianske vere, krozi Stipana Istrianina, s pomoću dobrih Hrvatov, sad naiprvo istumačena*. U Tubingi 1561. (glagolj. i ćir.), 1564. (lat.). (Jembrih, Alojz, KONZUL ISTRANIN, Stjepan, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=237> /2. 1. 2017/) U latiničkom se izdanju u naslovnici Konzulovo ime kao autora ne spominje. Ono je kao takvo, zajedno s imenom Antona Dalmatina zapisano na kraju predgovornog obraćanja čitatelju. Predgovor naslovljen *Onim koji ove knjižice štati budu*. Predgovor potpisan je ovako: „Umileni sluge vaši Anton Dalmatin. Stipan Istrian“ (Dalmatin–Istrian, 1564 /pretisak iz 1991/: <6>).

¹¹ U literaturi se koriste i neki drugi nazivi: *oratio*, *contio*, *praedicatio*, *homilija* (Bratulić 1996: 5).

¹² O autorstvu *Govorenja* Franjo Bučar i Franjo Fancev pišu: „‘Govorenje’ je upravo prijevod Palearijeva talijanskoga djela: ‘Trattato utilissimo del beneficio di Giesu Christo...’“ (Bučar & Fancev 1938: 107). Prvo izdanje ovoga djela je iz godine 1543. tiskano u Mlecima: „Riederer (...) prvi je to djelo pripisao Aoniju Paleariju (1500–1570). U jednom pismu iz god. 1459 Vergerije uvjerava, da se ta pobožna knjižica vrlo požudno čitala i da za 6 godina bila je raspačana u gotovo 40.000 primjeraka ali je inkviziciji, iza 30 godina, pošlo za rukom sasvim ga uništiti, pa je sam autor 3 VII 1570 bio u Rimu obješen“ (Bučar & Fancev 1938: 109).

Prema podacima iz *Bibliografije hrvatske protestantske književnosti za reformacije* Franje Bučara i Franje Fanceva naklade navedenih djela bile su velike, čak i iz današnje perspektive. Prema dostupnim podacima *Katehismus* je tiskan u 4.400 primjeraka (1561. glagoljičko izdanje – naklada 2.000 primjeraka; 1561. ćiriličko izdanje – naklada 2.000 primjeraka; 1564. latiničko izdanje – naklada 400 primjeraka), *Postila* u najmanje 1.500 primjeraka (1562. glagoljičko izdanje – naklada 1.000 primjeraka; 1563. ćiriličko izdanje – naklada 500 primjeraka; 1568. latiničko izdanje – nije navedena naklada) i *Govorenje vele prudno* u najmanje 1.000 primjeraka (1563. glagoljičko izdanje – naklada 500 primjeraka; 1565. na talijanskom jeziku – naklada 500 primjeraka; 1565. latiničko izdanje – nije navedena naklada) (usp. Bučar & Fancev 1938: 49–128).

U kakvom se okruženju i na koji način propovijedalo u sjeverozapadnim hrvatskim krajevima sredinom 16. stoljeća, odnosno kako su njezini stanovnici bili viđeni očima stranca, svjedoči posvetni predgovor Primoža Trubara¹³ na njemačkom jeziku, napisan na 29 stranica i objavljenom u *Prvom delu Novoga testamenta* na glagoljici „V Tibingi 1562.“ i istumačenom po Antonu Dalmatinu i Stipanu Istraninu. U Trubarovu posvetnom predgovoru piše:

„Susjedni narodi na granici jesu: Hrvati, Dalmatinci i Slovenci ili Sloveni i Hrvati (die man sonst Husern nent). Kako se svaki dan vidi, drže mnogo do časti i poštenja, te su jako strpljiv narod (!) Svaki Hrvat kad odraste, bio grof, plemić ili vojnik, tako je hrabar i spretan, da se ne boji s Turcima ogledati u brzom jašenju, udaranjem koplja, ili primiti dvoboj na konju ili pješke. U govoru vrlo su rječiti, u ratu ne trpe žena, ali rado piju te žele pri tom svojim gospodarima dug život (nazdravljaju) i spas duše. Žene su im vjerne, poštene te poslušne i rijetko se o njima zlo čuje. Kod plesa ne upuštaju se u nedopuštene šale. Hrvatski narod je sav rimske vjere. Na posne dane ne jedu meso, jaja, maslo ili sir, kao ni u petak ili subotu, a ne postiti drže većom sramotom, nego konje krasti. Svećenici čitaju misu na hrvatskom jeziku, propovijedaju katkada, ali najviše izmišljene priče (!)“ (cit. prema Bučar & Fancev 1938: 69).

I dok Trubar piše da su propovjednici „rimske vjere“ propovijedali rijetko i nerealno¹⁴, dotle su protestantski pisci propovjedima poklanjali zavidnu po-

¹³ „Trubarov je opus dosta opsežan; samostalno je objavio, koliko se danas zna, dvadeset i šest knjiga. Tome valja dodati desetak posveta koje su objavljene u hrvatskim izdanjima i bogatu korespondenciju“ (Cesar & Pogačnik 1991: 36).

¹⁴ Situacija je bila teška ne samo u 16. nego i u 17. stoljeću što se doznaje iz vizitacija. Tako se iz vizitacije zagrebačke biskupije iz 1622. godine doznaje: „Propovijedalo se rijetko kada, bilo je i župa, gdje se i na blagdane nije služila misa. Bilo je svećenika, koji su slabo

zornost¹⁵, između ostaloga i stoga što se i riječju i knjigom željelo boriti čak i protiv Turaka. Tako se iz njemačkog predgovora koji je objavljen u ćirilickom izdanju *Postile* iz 1563. godine koji su potpisali Trubar, Dalmatin i Istranin doznaje i ovo:

„Mi smo na granici kao na klaonici, te nas Turci smatraju kano ovce, svaki dan za klanje pripravljene. Mi ali to sve za svetu vjeru dragovoljno podnosimo. Da pak i oni, koji nemaju prilike čuti kršćanske propovijedi, budu imali štogod korisna od prave vjere, preveli smo i izdali prije Novi Zavjet, Augsbursku Konfesiju i Loci communes prema Melanchtonu i Brenziju, a sada prema Luteru, Melanchtonu i Augsburskoj Konfesiji ovu Postilu“ (cit. prema: Bučar & Fancev 1938: 99–100).

U literaturi je već konstatirano da se protestantska književnost naslanja na srednjovjekovnu glagoljašku pismenost, u kojoj svoje mjesto ima i propovijed. Propovjednička književnost u Hrvata ima dugu povijest, od ćirilometodske misije do danas. Djela hrvatske srednjovjekovne proze Dunja Fališevac dijeli u dvije velike skupine:

„(...) u prvu grupu ušla su ona djela kojima je dominantni element prozne strukture fabula, siže, priča, zbivanje – nazvala sam tu grupu tekstova ‘pripovjedna proza i roman’; u drugu ušla su djela koja nemaju fabule, priče i pripovijedanja, već im se prozna struktura temelji na opisu, izlaganju, refleksiji, komentaru ili dijalogu o nekoj ideji, problemu, misli; djela ove grupe imaju logičan plan i raspored građe, komponirana su od niza misaonih cjelina, a književni postupci u takvim su djelima logički i racionalno utemeljeni, te je smiso poruke i gnoseološka funkcija dominantna funkcija takvih djela“ (Fališevac 1980: 31).

Propovijed se kao govoreno „objašnjavanje temeljnih kršćanskih istina ili evanđeoskih događaja“ (Bratulić 1996: 5) svrstava, dakle, u drugu skupinu djela, u *refleksivnu (moralnodidaktičnu, retoričku, propovjednu i poučnu) prozu* (Fališevac 1980: 73). Produkcija retoričko-propovjedne proze u hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti bilo je vrlo bogato (*Knjige svetago Brnardina, Korizmenjak fratra Ruberta, Tlmačenje svetih evanjelji, Blagdanar, Knjige*

znali obrede, koji su nerado išli bolesnicima; mnogi su od njih slabo pazili na red i čistoću u crkvi, te su one bile zapuštene, a svetinje su se slabo i nedostojno čuvala“ (Bučar 1996: 27).

¹⁵ „Novi su protestantski svećenici bili i oduševljeni za reformatorske svoje ideje i ujedno na većem stupnju crkvene i općenite naobrazbe. Pastori protestantski bijahu dobri propovjednici, oni su znali naizust Sveto pismo, a tako i druge crkvene knjige. Oni bijahu i dobri govornici i demagozi, pa zato im je i pošlo za rukom, da predobiju za se puk i plemstvo, koje se u religioznom pogledu nije baš mnogo razlikovalo od prostoga puka“ (Bučar 1996: 29).

disipula, Tlmačenje muki /Fališevac 1980: 82–84/), a u 16. stoljeću svoj su doprinos ovome žanru dali i hrvatski protestanti.¹⁶

Već je bilo rečeno da Slobodan P. Novak propovijed naziva *poslušnim žanrom* zbog njezine svedenosti u teološke okvire (Kombol & Novak 1992: 291). Kako navedena tvrdnja funkcionira na konkretnom primjeru, pokušat će se istražiti na primjeru „jedne lipe predike“ ukomponirane u latiničko izdanje *Katehismusa* (1564), o kojemu Alojz Jembrih kaže da je to čisti „(...) književnojezični pothvat Stipana Konzula i Antuna Dalmatina nakon razlaza s Primožem Trubarom (...)“ (Jembrih 1991: 25).

3. Jedna lipa predika od kriposti i ploda prave krstianske vere

U naslovu latiničkoga izdanja *Katehismusa*, čiji predgovor potpisuju Anton Dalmatin i Stipan Istriani, posebno je istaknuto da ta „malahna“ knjiga sadrži i jednu lijepu propovijed. Na naslovnici ovoga grafički najljepšega hrvatskog izdanja uraške tiskare uopće (Jembrih 1991: 3)¹⁷ piše, kako je već i navedeno – *Tere jedna lipa predika, od kriposti i ploda prave krstianske vere, sada naiprvo iz mnozih jazik u hrvatski iztumačena*. Alojz Jembrih kaže da je riječ o poznatoj Trubarovoj prodiki (Jembrih 1991: 21), a Josip Bratulić spominje i Matiju Vlačića Ilirika:

„Među njegovim (Vlačićevim – op. Z. Š.) prvim knjigama je djelo *De vocabulo fidei* koje je, kao propovijed, priredio na slovenskom jeziku Primož Trubar i objavio u svojem slovenskom *Katekizmu*. Iz njega su tu propovijed hrvatski protestanti, vjerojatno uz pomoć autora Matije Vlačića, redigirali i unijeli u hrvatski *Katekizam* koji je tiskan na sva tri hrvatska pisma: na glagoljici, ćirilici i latinici“ (Bratulić 1996: 22).¹⁸

U *Katehismusu* autori, između ostaloga, pišu i o tome kakvi bi trebali biti propovjednici i njihove propovijedi. Tako u predgovornom obraćanju čitatelju *krstjaninu* (*Onim koi ove knjižice štati budu. Predgovor*) Dalmatin i Istriani pišu da je njihova knjižica (*Katehismus*, a neki je zovu i *Simbol*) iz mnogih

¹⁶ „U XVI. stoljeću hrvatski su protestanti izdali tiskom dvije postile: jednu glagoljicom i ćirilicom (1562., 1563.), drugu latinicom (1568.). *Postila* Antola Vramca u duhu je Katoličke crkve i njezinoga katekizma, a ne, kako se često isticalo, u duhu protestantske (evangeličke) teologije“ (Bratulić 1996: 8).

¹⁷ Djelo se danas nalazi samo u Sveučilišnoj knjižnici u Baselu (najočuvaniji primjerak) i u Evangeličkoj knjižnici u Šopronu.

¹⁸ O odnosu P. P. Vergerija i M. Vlačića piše J. Bratulić: „On (Vergerije – op. Z. Š.) je i inače volio igrati ulogu velikoga diplomate i organizatora. Možda je pod njegov utjecaj potpao i sam M. Vlačić, koji mu je 1555. posvetio svoje otvoreno, nadahnuto mladenačko djelo *De vocabulo fidei*, što bismo mogli prevesti *O značenju riječi 'vjera'*“ (Bratulić 1987: 113).

jezika sada istumačena i na hrvatskome. Navode što sadrži, najavljuju tiskanje *Biblije* (*Starog i Novog Testamenta*) na glagoljici i latinici, ispričavaju se za greške u tisku i preporučaju se u molitve čitatelja. Poznavanje i razumijevanje *Katehismusa*, čita se u predgovoru, preduvjet je prepoznavanju i pravoga propovjednika: „Da vsaki kristianin, koi ove knjižice zna i razumi: more vsaku veru, vsake knige, vsakoga prodikača poznati, proceniti i suditi jeli istinan ili ne“ (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <4>). Znati i razumjeti *Katehismus* znači znati napamet i pitanja i odgovore: „Ovi mali Katehismus s negovim kratkim tumačenjem ima vsaki meštar od škole svoje diake ili dicu, i vsaki otac od obitelji svoju obitelj napamet učiti“ (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <37>).

U *Katehismus* su ukomponirane i *Našega Gospodina Isukrsta besede, s kimi je on to evangelsko prodikovanje postavil i naredil* (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <34>). Pozivanjem na evanđeliste Luku, Mateja i Ivana, objašnjava se da je Isus govorio svojim učenicima koje je poslao da propovijedaju ovako: „Ki vas posluša, mene posluša: A ki mene pogrdi, ta pogrdi onoga ki je mene poslao“ (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <35>). Autori zatim donose i sliku koja zorno prikazuje neposredan odnos između Isusa i apostola, korespondirajući s rečenicama iz *Evanđelja po Mateju*: „Isukrst je tako k Petru rekal. Ja hoću tebi ključe Kraljevstva Nebeskoga dati: I ča godi svežeš na zemli, to bude na nebesih svezano. I ča godi odrišiš na zemli, to bude odrišeno i na nebi“ (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <36>)¹⁹. Nadalje je u katekizamskome tumačenju *Deset zapovijedi Božjih* objašnjeno kako se ima razumjeti zapovijed „Posveti dan blagdana“. Odgovor glasi: „Boga se imamo bojati i ljubiti, da imamo dobrovoljno i gusto hoditi k pravim prodikam Božju rič slišati, po toi istoi Bogu služiti i našem bližnemu, naš stan, vse naše dugovanje voditi i držati“ (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <38>). Autori objašnjavaju da je prava prodika istinita, a istinito je ono što je napisano u *Apostolskom vjerovanju* za koje kažu: „Ovo je stanovita istina“ (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <46>). U propovijedima nema mjesta izmišljenim pričama, napisao je i Primož Trubar, kritizirajući tako rad hrvatskih propovjednika riječima: „Svećenici (rimske vjere – op. Z. Š.) čitaju misu na hrvatskom jeziku, propovijedaju katkada, ali najviše izmišljene priče (!)“ (cit. prema: Bučar & Fancev 1938: 69). U *Katehismusu* je napisano i da *ubogi človik* vlastitim razumom može vjerovati i uzdati se u Isusa, ali da mu sâm ne može pristupiti. U tome mu pomaže Duh Sveti i evanđelje:

¹⁹ U suvremenom izdanju *Biblije* odnosni tekst glasi: „Tebi (Petru – op. Z. Š.) ću dati ključeve kraljevstva nebeskog, pa što god svežeš na zemlji, bit će svezano i na nebesima, a što god razriješiš na zemlji, bit će razriješeno i na nebesima“ (Mt 16,19).

„Ali Duh Sveti skroz sveto Evangelie, prizval je mene, z dari svoimi rasvitlil, s pravu veru posvitil i ohranil, kako je negov običaj, vsu Crikvu svoju na ovom svitu zvati, skuplati, razsvetliti, prosvititi i va Isukrsta skroz pravu jedinu veru uzdržati i ohraniti“ (Dalmatin & Istriani, 1564 / pretisak iz 1991/: <47>).

Iz *Katehismusa* se doznaje i kakav bi trebao biti *prodikator* (propovjednik). U obraćanju „Biskupom, plebanušem, prodikatorom i vsim duhovnim crikvenim služabnikom i nih ženam“ u *Hižnoj tabli* piše:

„Biskup ili pastir duhovni ima biti prez prigovora, da ga ni jedan z istinu pokarati ne more, ni prigovora mu dati. Jedne same žene muž, trizan, koristan, tih, pošten, ki rad primle i drži gosti, da zna učiti, da ni pianac ni ubojica, ni ki svadu stavi i čini, ki nepodobnoga dobitka ne želi, ki je va vsih pravadan, ko ni rad u svadi, ni lakomac, ki svoju hižu dobro spravlja i uzdrži, čigova dica jesu s poštenjem podložna riči Božjoj, da ni jedan tih novih v nove postavljen, da se pred oholiju ne nadme, ki s pravu ričju Božju drži i tu istu brani, ki je moguć s pravim Naukom nastojati i opominuti i onim ki jesu pravomu Nauku i riči Božjoj suprotivni, da te iste more premoći i dobiti.

Prem tako i ti drugi crikveni služabnici imaju srčni, pravadni, verni i poštteni biti, da z dvimi jaziki ne govore, da ne piju veliko vina, da ne poželiju grda dobitka, da uzdrže z dobru vestju otajnost vere.

Tako je i nih žene imaju biti poštene, da ljudi ne raznašaju ili se s nimi ne špotavaju, trizne, verne va vsih ričah. A služabnici crikveni takoje budite vsaki jedne žene muž, nih dicu i vsu čelad hiže svoje da dobro spravlja i obdrže“ (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <75–6>).

Proizlazi, dakle, da propovjednik svojim načinom života, ponašanjem, svojom predanošću vjeri treba biti primjer vjerničkome puku.

Na kraju se *Katehismusa* nalazi himan *Te Deum laudamus*, odnosno *Pesan blaženih učitelja Ambroza i Augustina* kojom se zaključuje knjiga.

*

Nakon završnih riječi „Konac Katehizma“ (Dalmatin & Istriani, 1564 / pretisak iz 1991/: <101>) slijedi propovijed *De vocabulo fidei* na skoro četrdeset stranica. Na njezinu se početku nalazi ime Primoža Trubara – „Primi Truberi sermo croaticè redditus“, a nakon njega slijedi naslov na latinskome jeziku: „De vocabulo fidei, et de motibus seu affectibus, quos uera fides excitat in homine super hæc Christi uerba“ (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak

iz 1991/: <102>). O autorstvu propovijedi ovdje neće biti riječi jer je već bilo rečeno da se pored Trubarova imena spominje i Matija Vlačić Ilirik²⁰, ali i neki drugi hrvatski protestanti.

Propovijed *De vocabulo fidei* (*O riječi vjere*) započinje rečenicom iz *Evandjelja po Mateju* (Mt V 15,26) „O mulier magna est fides tua. (...) O ženo, velika jest vera tvoja“ (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <102>). Iako se u perikopi najavljuje govor o vjeri „poganske žene“, propovjednik će joj se ponovo samo usputno vratiti tek nakon 27 stranica objašnjavanja i opisi- vanje prave vjere. Propovijed je trodijelno komponirana: uvod, izvedbeni dio, zaključak.

Uvodni dio. Citirana rečenica iz *Evandjelja po Mateju* motivirala je oblikovanje uvodnoga pitanja – kako se treba razumjeti riječ *vjera* koja je za- pisana i u Svetome pismu i o kojoj se govori i u propovijedima. Propovjednik *predragome krstjaninu* ili *vernome človiku*, kako najčešće imenuje svojega recipijenta, opisuje različita značenja riječi *vjera*. Riječ *vjera* znači služenje Bogu, pravo ili krivo, pa se govori o kršćanskoj, ali i o poganskoj i turskoj vjeri. Nadalje, propovjednik kaže da postoji i *človičanska ili trgovska vjera* koja znači da si ljudi međusobno nešto obećaju i da to onda trebaju i ispuniti, a o *pravoj vjeri* kaže da je zapisana u *Evandelju* i da ona čovjeku koji tvrdo vjeruje u riječi Božje oprašta grijeha i obećaje život u nebu.

Izvedbeni dio. Nakon što je opisao različita značenja riječi *vjera*, propovjednik se zaustavlja na potrebitosti *prave vjere*. Govori iz perspektive množinskoga „mi“, ne prijeti „vernomu človiku“ paklenim mukama nego mu objašnjava da svoje molitve Nebeskome Ocu treba uputiti osobno, bez posre- dovanja „mrtvih svetih“ ili „čarnikov“:

„On (čovjek vjernik – op. Z. Š.) se Boga veće ne boji kako jednoga srditoga sudca i gospodina, nego ga ljubi kako svoga vernoga i milosti- va Oca, on hip zaziva, k nemu vapie i nega samoga moli s prave vere tere iz cile ljubavi. Ne prosi i ne moli veće mrtvih svetih, da bi za nega molili, nego slobodno, stanovito, ufano i veselo sam pred Boga stupi, k nemu govoreći. Abba Oče, K Rimla. na 8. A to je, moj Oče, moj dragi Oče, pomози mi ili dai mani to ili ono &c“ (Dalmatin & Istriani, 1564 / pretisak iz 1991/: <132>).

²⁰ Djelo pod nazivom *De vocabulo fidei* (*O riječi vjere*) (1549) napisao je Matija Vlačić Ilirik i u njemu analizira značenje glagola *vjerovati* (v. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=65013> – Vlačić, Matija Ilirik (on-line izdanje *Hrvatske enciklopedije*; 9. 10. 2017).

„On (čovjek vjernik – op. Z. Š) pusti ustrplivo da se volja Božja na nem izijde, ne išće pri svetih ili čarnikov pomoći, nego pri samom Ocem Nebeskim po ISUKRSTU“ (Dalmatin & Istrian, 1564 /pretisak iz 1991/: <136>).

U nastavku propovijedi pozornost usmjerava na tumačenje dvaju bitnih pojmova – prave vjere i običaja koji su svojstveni čovjeku vjerniku (*vernemu človiiku*).

VJERA. Prava je vjera čovjeku potrebna posebice u vrijeme tuga i nevolja te u vrijeme smrti jer ga samo ona može očuvati od njegove lude mudrosti i proračunatosti koja ga udaljuje od Boga. Čovjekov ludi izračun opisan je ovako:

„Ali u tomtuga mi jesmo veće nego nevirni grišnici, podložni vsakoj nesrići i nevoli: Bog nam je obećal da mi verni nigdar niednoga poman-kania ni potribe nimamo imeti, nego vsega zadosta, ali poli toga mi smo vnogokrat ubozi, goli, lačni i žaini; Bog nam je obećal nas brzo uslišati i dati nam to zač ga prosimo. Ali nam se većeokrat vidi da Bog za nas ne mari i nas ne sliši i da mi zaman prosimo tere ga zazivamo. Na kratko, Bog nam je duhovnih i tilesnih velikih riči dosta obećal, ali nam se čini da nam ništar ne daje &c“ (Dalmatin & Istrian, 1564 /pretisak iz 1991/: <106>).

Bog je pravedan, svoja obećanja ispunjava, ako ne na ovome svijetu, a onda „v nebesih“. Prava je vjera Božji dar koji u čovjeku raste i popravlja ga, a prava su vjera i riječ Božja uvijek zajedno. O pravoj vjeri propovjednik zaključuje:

„To budi sada od ove beside (VERA) na kratko govoreno, da vera jest jedno srčno i volno pristuplenie k besedi Božjoj i jedno stanovito ufanie prez niedne sumne i dvojenja na tu istu besidu, da čtogodi Bog govori i zapovida, priti, kripi ili obeća, da jest i da veruje da tomu tako bude“ (Dalmatin & Istrian, 1564 /pretisak iz 1991/: <111–112>).

OBIČAJI, MISLI I VOLJA ČOVJEKA VJERNIKA. Drugi pojam kojemu propovjednik posvećuje znatnu pozornost jesu običaji, misli i volja koji krase čovjeka vjernika (*toga vernoga človika*). U propovijedi je istaknuto pet takvih običaja. U prvome se *običaju* opisuje odnos čovjeka vjernika prema Riječi Božjoj. On vjeruje Riječi Božjoj, ljubi je, rado je sluša, sam je čita, drži je istinitom. *Verni človik* je zato mudar, razuman, bogat i sretan, on sluša i druge ljude i njihovo učenje, uspoređuje njihov nauk s onim što je zapisano u svetim knjigama i sam odlučuje hoće li im vjerovati:

„A to ča ljudi govore, uče ili čine, ako bi prem bili s. oci, stare ili nove vere, kriva krstianska crikva, konciliј, zakon ili običaj, papi, biskupi, popi, fratri ili budi ki godi hoće biti, tako ov' verni gleda, razmišla i razbira, ako se nih nauk i vse nih govorenje ili dugovanje sklada z Božjimi besidami, koje su u svetih knigah u Bibliji zapisane. I ako se ne sklada, tako im ništar ne veruje i ništar po nih nauku ne čini“ (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <112>).

U drugom se *običaju* govori o čovjeku vjerniku koji se boji grijeha i zato se kaje i čini pokoru; u trećem se *običaju* naglašava kako se čovjek vjernik čvrsto drži Evanđelja, u četvrtom se naglašava osobita važnost osobnog odnosa čovjeka s Bogom, a u petom se ističe da čovjek vjernik živi po Božjim zapovjedima i apostolskom nauku.

Zaključak. U zaključnome dijelu propovijedi propovjednik napušta perspektivu govornika u prvom licu množine, govori u prvom licu jednine sažeto naglašavajući svojim slušateljima da će prava vjera čovjeka promijeniti na bolje i da će ga učiniti dobrim:

„Takova dobra običaja, šege i misli učini človika jedna prava krstianska vera i sa vsima ga ponovi i promini: da od luda človika mudar postane, iz grišna svet, iz pakla ga postavi v nebo. To vi sada dobro zamirite i gledajte da takovu veru dobite od Boga iz poslušania riči Božje i skrozi vsagdane molitve, i pošten žitak držite“ (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <139>).

Na kraju bi se o kompoziciji propovijedi *De vocabulo fidei* moglo oksimoronski reći da je određuje opširna sažetost ili sažeta opširnost. Naime, na 37 stranica teksta opširno se govori o pravoј vjeri, ali tako da se unutar manjih cjelina sažeto zaključuje o određenim pojmovima. U uvodnom se dijelu tako na postavljeno pitanje o tome što znači vjera, daju tri odgovora. Treći odgovor motivira izvedbeni dio u kojemu se pozornost usmjerava na dvije teme (pravu vjeru, te običaje i misli svojstvene pravome vjerniku); druga se tema (običaji čovjeka vjernika) zatim detaljno i razumljivo obrazlaže u okviru pet različitih običaja i misli pravoga vjernika, a u zaključnome se dijelu sumira izloženo – prava vjera i običaji čine čovjeka dobrim i spašavaju ga od pakla.

*

Sadržajnoj i kompozicijskoј analizi propovijedi *De vocabulo fidei* treba pridružiti i onu stilsku. Kako su protestantski pisci trebali pisati, doznaje se iz Vlačićeva životnoga djela *Clavis Scripturae Sacrae (Ključ Svetoga pisma)* (Basel, 1567) koje je dobilo i status enciklopedije protestantizma. Drugi dio

knjige posvećen je dijelovima govora, poetici i retorici (govori se o tropima i figurama), ukrašenom govoru i stilu. Od pisaca se traži „(...) da sa što manje riječi kažu što više stvari i da pritom iskažu što više o stvarima, da im govor bude dojmljiv, da im slikovitost bude imanentna, a zaključci logički čisti“ (Novak 1997: 561–562) Iako je za čitanje/govorenje propovijedi *De vocabulo fidei* trebalo četrdesetak minuta (a možda i više), u njoj se ipak može prepoznati svijest o potrebi sažetoga izražavanja. Na nju upućuju zaključna tumačenja određenih pojmova i *običaja* koja započinju riječima „na kratko“ i to kada se govori o: Božjem obećanju, o pravoj vjeri, o pokori pravoga vjernika, o čovjeku vjerniku kojemu je Bog i milostiv i k tomu još i otac (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <106, 111, 118, 131>). U propovijedi se nadalje često inzistira na istinitosti i stalnosti. Tomu u prilog ide i pozivanje na biblijske autoritete uz brojne navode kojima se u tekstu potvrđuje ilustrativni tip citatnosti. Tako, na primjer, propovjednik kaže o čovjeku vjerniku da je mudar čovjek, ali da ga drugi mogu držati za luda, o čemu svjedoči i David: „Ako ga ljudi za luda i uboga drže, kako od toga sam David svidočanstvo daje, u Psal. 118. ki tako govori: O Bože, koliko ja vele ljubim tvoje riči i zapovedi (...)“ (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <113>). Uz biblijske citate mogu se pojaviti i narodne izreke, ali vrlo rijetko. Tako propovjednik na jednom mjestu kaže: „Poštuj sidu glavu i poštuj obličje stara človljka i Boga se boj“ (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <87>).

U propovjednikovu govoru nema mjesta slikovitome izrazu, pa tako ni flori ni fauni (tek se jedanputa spominje zmija kao kazna za ljudske grijehe). On će tek povremeno posegnuti za lapidarijskim leksemima i reći da je Božja riječ vrednija i od blaga, i od zlata, i od srebra, i od predragoga kamena (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <113>). Ni metoforički način izražavanja nije čest u njegovu govoru. Izuzetak je tumačenje Riječi Božje kao lijeka (*likarije*):

„(...) ta ista rič Božja tu pravu, dobru, moćnu i istinu likariju i jedan pravi dobar triak vsim ljudem na prvo kaže, s kim moremo ov čemer, to jest, ta grih i srd Boži od nas prognati i od sebe odrinuti. Ovu istu likariju je sam Gospodin Bog prvo nego je ovi svit stvoril, sam pripravil i vsim ljudem prikazal i zapovidal vsim ljudem od ove jesti: Ki godi bude tu istu likariju ili triak jel, tomu istomu neće ov čemer toga griha ništar škoditi“ (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <120>).

Na drugom se mjestu kaže da je Isus „pravo zdravo piće i likarija naših duša“ (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <127>) jer je došao na ovaj svijet kako bi bio razapet na križu i kako bi spasio nas, „tako da smo vsi z modricami negovimi ozdravljeni“ (Dalmatin & Istriani, 1564 /pretisak iz 1991/: <129>).

U opisivanje prave vjere propovjednik ponekad uključuje i usporedbe, kao na primjer onda kada za nju kaže da je kao ruka, mošnja ili posuda u koju prikupljamo i čuvamo Isusovo blago, tj. mudrost, pravicu, svetost i oproštenje grijeha:

„Ošće i vsi verni imaju ovo dobro zamiriti, da vera jest kako jedna ruka ili mošnja ili jedan sasud s kim mi Isusovo blago primlemo i shranamo, i na se ter k sebi za svoje vazmemo i posedemo“ (Dalmatin & Istrian, 1564 /pretisak iz 1991/: <123>).

Slikovitosti propovijedanja pridonose sporadično i jake metafore (*ab animalia ad inanimalia*)²¹, kao na primjer ona u kojoj se kaže da nas Isus „svojom blagom i s nega svetošću obuče“ (Dalmatin & Istrian, 1564 /pretisak iz 1991/: <124>), odnosno želi se reći da se čovjeku kršćaninu vjerom u Isusa opraštaju grijesi i dodjeljuje život vječni. U propovijed su povremeno uključene i biblijske „prilike“, kao na primjer ona u kojoj je Mojsije uzvisio zmiju u pustinji (Dalmatin & Istrian, 1564 /pretisak iz 1991/: <125>).

U racionalno tumačenje prave vjere stanovitu dinamičnost unose polisindetoni: „Zato ova VERA jest jedno srčno, stanovito i tvrdo ufanie na Slovo Božje, ko mi ne vidimo, ne ćutimo, ne uživamo, pravo ne razumimo i vele teško verujemo“ (Dalmatin & Istrian, 1564 /pretisak iz 1991/: <104–5>). Na drugome se mjestu opisuju pravi nevjernici za koje se kaže da sebe drže „za verne, mudre, učene, šegave i za velike, plemenite, bogate i srične“ ljude (Dalmatin & Istrian, 1564 /pretisak iz 1991/: <115>), a u biti su „pravi nevernici i maneni, ubogi i nesrični ljudi pred Bogom“ (Dalmatin & Istrian, 1564 /pretisak iz 1991/: <115>).

U propovijedi nisu česta pozivanja na suvremenost. Ponešto je ipak zapisano, pa se tako čita da se u prave nevjernike svrstavaju: Židovi, pogani, Turci i velaki: „Ti sadašni Židovi, pogani, Turci i sega svita velaki i vsi ti koi Božju besidu ne ljube, ne poslušaju, noi ne veruju, ništar ne znaju“ (Dalmatin & Istrian, 1564 /pretisak iz 1991/: <114–115>). A griješna čovjeka Bog i danas kažnjava na različite načine:

„(...) tako i sada svoju Crikvu krstiane sudi i kara z vnogimi kaštigami, kakono s Turci, z gladom, s kugu, z vnogimi i zlimi betegi, zlimi poglavicami i s krivimi sudci, zlu i neposlušnu obitelu i susedi, s krivimi biskupi, s popi i fratri, i z drugim nesrićami. To vse Bog šalje svrhu ljudi cića griha“ (Dalmatin & Istrian, 1564 /pretisak iz 1991/: <117–118>).

²¹ Usp. Fališevac, Dunja, Ivan Bunić Vučuć, Zavod za znanost o književnosti – Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1987.

U propovijedi *De vocabulo fidei*, barem zbog njezine dužine (37 stranica), moglo se očekivati češće korištenje pjesničkog ornatusa. Analiza je, međutim, potvrdila tek nekoliko metafora (Riječ Božja je likarija duše, mi smo ozdravljeni Isusovim modricama zadobivenim na križu, Isus nas oblači svojom svetošću), jednu usporedbu (prava vjera je kao ruka kojom prikupljamo i čuvamo Isusovo blago) i više stalnih epiteta (prava je vjera najčešće: čista, istinita, stanovita, tvrda, slobodna). Polisindetoni su relativno česti, ali oni manje odražavaju poetičku svijest autora a više svjedoče o sklonosti protestantskih pisaca da za isti pojam donose više riječi iz različitih narječja kako bi njihova djela bila razumljiva što širem čitateljstvu. Vlačićevu preporuku da govor krasi logičnost, jasnoća i sažetost zaključaka ova propovijed potvrđuje, ali ne i imanentnu slikovitost.

4. Zaključak

U naslovu se ovoga rada nalazi citat (*hoditi k pravim prodikam Božju rič slišati*) iz latiničkoga izdanja *Katehismusa* tiskanoga 1564. godine u Tübingenu čiji *Predgovor* potpisuju A. Dalmatin i S. Konzul Istranin. Katekizamskome je dijelu bila dodana i propovijed o kojoj potpisnici *Predgovora* kažu da je propovijed *od kriposti i ploda prave krstianske vere*, a u naslovu se same propovijedi nalazi latinski naslov *De vocabulo fidei (O riječi vjere)*.

Kako se u prvom dijelu rada pokušalo iz perspektive hrvatske književne historiografije oblikovati opća slika o hrvatskoj protestantskoj književnosti, sada se postavlja pitanje što od njezinih tridesetak natukničnih odrednica potvrđuje ovdje analizirana propovijed *od kriposti i ploda prave krstianske vere*. Analiza je potvrdila da je riječ o „poslušnome žanru“ (S. P. Novak), odnosno potvrdila ju je kao propovijed koja je nastala za potrebe bogoslužja i koja je imala moralne i didaktičke ciljeve. U propovijedi *De vocabulo fidei* zagovara se Lutherov nauk o povratku na Sveto pismo (potvrđuju to česti citati iz Biblije pa tako i imena evanđelista: Marka, Luke, Mateja i Ivana, zatim se često spominje Petar, Pavao, David) kao i njegovo negiranje božanskoga primata pape.²² Tekst propovijedi afirmira slobodnu volju i suprotstavljanje autoritetima; pisana je „općenim“, narodnim jezikom u kojemu se isprepliću elemenati svih triju narječja kako bi bila razumljiva što širem čitateljstvu i prijevodnoga je karaktera.

U drugome se dijelu rada pokušalo iz perspektive *Katehismusa* dobiti informacije o tome kakva bi trebala biti propovijed i kakav bi trebao biti propovjednik. Tako se čita da *prodikač* (propovjednik) i njegova propovijed

²² „U toj polemici (s katoličkom crkvom – op. Z. Š.) je Luther zanijekao božanski primat pape, odbacio nepogršivost koncila, tvrdeći da izvorom vjere može biti samo Sveto pismo“ (Ravlić 1972: 96).

trebaju biti: uvjerljivi, istiniti, ne preporučaju se izmišljene i nerealne priče, izraz treba biti sažet, zaključci logički. Od navedenoga bi se moglo reći da trodijelna kompozicija propovijedi *De vocabulo fidei* potvrđuje logičnost, a da zaključivanje određenih razmatranja sintagmom „na kratko“ upućuje na sažetost. Slikoviti opisi prave vjere, koja je središnja riječ u propovijedi, nisu česti, a ako se i pojave, uglavnom, su biblijske provenijencije. Florealnih opisa nema, tek se nekoliko puta pojavljuje jedna životinja (*zmija*) i nekoliko lapidarijskih izraza (*zlato, srebro, predragi kamen*). Ukrašavanje jezika pjesničkim figurama vrlo je rijetko (metafora, metonimija, usporedba, epitet, polisindeton). Protestantska književnost nije bila pretjerano sklona pjesničkim ukrasima, ali je zato imala razvijen osjećaj za realnost što potvrđuje i ovdje analizirana propovijed u kojoj se na nekoliko mjesta navode oni koji predstavljaju najveću opasnost i kaznu za čovjeka vjernika, a to su: Židovi, pogani, Turci, glad, kuga, zli poglavari, krivi sudci, zla i neposlušna obitelj i susjedi, krivi biskupi, popovi i fratri²³. Stoga se u vrednovanju protestantske književnosti, pa i propovijedi *De vocabulo fidei* ne bi trebala zanemariti kategorija *veličina malenih* o kojoj je sredinom 20. stoljeća pisao Antun Barac imajući na umu činjenicu da je u malih naroda književnost više povezana s općenarodnim životom²⁴.

Literatura

- Dalmatin, Anton & Istriani, Stipan, 1564, *Katehismus. Jedna malahna kniga, u koi jesu vele potribni i koristni nauci i artikuli prave krstianske vere, s kratkim tmačenjem za mlade i priproste ljudi. I ta prava vera od stana Božjega ili bića u svetoj Troici od svetoga Atanazia složena. Tere jedna lipa predika, od kriposti i ploda prave krstianske vere, sada naiprvo iz mnozih jazyk u hrvatski iztumačena*. V Tvbingi (latiničko izdanje), Pazin – Buzet – Željezno, 1991. (pretisak).
- Barac, Antun, *Veličina malenih*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1947.
- Bartolić, Zvonimir, *Sjevernohrvatske teme*, poglavlje Književni rad Stipana Konzula i krug hrvatskih protestantskih pisaca, knj. 1, Čakovec, 1980, str. 51–84.

²³ Protestantska je ideja u Istri naišla na plodno tlo jer: „Moralna izopačenost vladajućih slojeva, kako svjetovnih tako i duhovnih, postajala je sve očitija pobožnom puku, koji je počeo vjerovati i tumačiti nesreće koje su zadesile kršćanske zemlje, kao što je bila provala Turaka u središte Evrope, Božjom kaznom zbog pokvarenosti svijeta“ (Bratulić 1987: 110).

²⁴ A. Barac je u svoja proučavanja unio i specifični nacionalni kriterij, držeći da svaka mala književnost u većoj mjeri odražava društveni život svoga naroda nego velika. Otuda i poznata njegova sintagma o veličini malenih.

- Bartolić, Z., Protestantska književnost, *Hrvatska književna enciklopedija*, 3, Ma–R, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2011, str. 487–489.
- *Biblija. Stari i Novi zavjet*, Glavni urednici Jure Kaštelan i Bonaventura Duda, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2000.
- Bratulić, Josip, *Hrvatska propovijed od svetoga Metoda do biskupa Strossmayera*, priredio i predgovor napisao Josip Bratulić, Erasmus naklada, Zagreb, 1996.
- Bratulić, Josip, *Istarske književne teme*, pogl. Hrvatski protestantski pokret u Istri, Istarska naklada, Pula, 1987, str. 110–124.
- Bučar, Franjo, *Povijest hrvatske protestantske književnosti za reformacije*, Matica hrvatska, Zagreb, 1910.
- Bučar, Franjo, *Povijest hrvatske protestantske književnosti za reformacije*, Faks. pretpisak izd. iz 1910. *Pogovor Franjo Bučar* napisao Josip Bratulić, „Logos Daruvar“, Daruvar, 1996.
- Bučar, Franjo & Fancev, Franjo, Bibliografija hrvatske protestantske književnosti za reformacije. Starine, JAZU, knj. XXXIX, Tisak Nadbiskupske tiskare, Zagreb, 1938, str. 49–128.
- Cesar, Ivan & Pogačnik, Jože, *Slovenska književnost*, Školska knjiga, Zagreb, 1991.
- Fališevac, Dunja, *Hrvatska srednjovjekovna proza. Književnopovijesne i poetičke osobine*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1980.
- Fališevac, Dunja, *Ivan Bunić Vučuć*, Zavod za znanost o književnosti – Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1987.
- Franičević, Marin, Razdoblje renesansne književnosti, u: Franičević, Marin; Švelec, Franjo; Bogišić, Rafo, *Povijest hrvatske književnosti*, Knjiga 3, Liber – Mladost, Zagreb, 1974, str. 7–174.
- Franičević, Marin, *Povijest hrvatske renesansne književnosti*, Školska knjiga, Zagreb, 1983.
- Jelčić, Dubravko, *Povijest hrvatske književnosti. Tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne*, Naklada P.I.P. Pavičić, Zagreb, 1997.
- Jelčić, Dubravko, *Povijest hrvatske književnosti. Tisućljeće od Bašćanske ploče do postmoderne*, Naklada P.I.P. Pavičić, Zagreb, 2004.
- Jembrih, Alojz, *Dodatak pretisku*, u: Dalmatin, Anton & Istriani, Stipan, *Katehismus. Jedna malahna knjiga, u koji jesu vele potrebni i koristni nauci i artikuli prave kršćanske vere, s kratkim tumačenjem za mlade i priproste ljudi. I ta prava vera od stana Božjega ili bića u svetoj Troici od svetoga Atanzia složena. Tere jedna lipa predika, od kriposti i ploda prave karstianske vere, sada naiprvo iz mnozih jazik u hrvatski iztumačena*. V Tubingi, M.D.LXIII; pretpisak izd. iz 1564, Pazin–Buzet–Željezno. Za tisak priredio i pogovor napisao Alojz Jembrih, Istarsko književno društvo „Juraj Dobrila“, Pazin, 1991.

- Jembrih, Alojz, Uz pretisak, u: Konzul Istranin, Stjepan, *Katekizam: edna malahna kniga...*, pretisak izd. iz 1561. Za tisak priredio i pogovor napisao Alojz Jembrih, Istarsko književno društvo „Juraj Dobrila“, Pazin, 1994.
- Ježić, Slavko, *Hrvatska književnost od početka do danas (1100–1941.)*. Prema prvom izdanju iz 1944. Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1993.
- Kombol, Mihovil & Novak, Slobodan Prosperov, *Povijest hrvatske književnosti do narodnog Preporoda*, Drugo, dopunjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1992.
- Kombol, Mihovil, *Povijest hrvatske književnosti do narodnog Preporoda*, Matica hrvatska, Zagreb, 1961.
- Novak, Slobodan Prosperov, *Povijest hrvatske književnosti. Od humanističkih početaka do Kašićeve ilirske gramatike 1604*, II. knjiga, Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 1997.
- Ravlić, Jakša, Proza XVI. i XVII. Stoljeća, u: *Zbornik proze XVI. i XVII. stoljeća*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 11, priredio Jakša Ravlić, Zora – Matica hrvatska, Zagreb, 1972.
- Vodnik, Branko, *Povijest hrvatske književnosti*, Knjiga I. Od humanizma do potkraj XVIII. stoljeća, S uvodom Vatroslava Jagića o hrvatskoj glagoljskoj književnosti, Matica hrvatska, Zagreb, 1913.

Literatura s mrežnih stranica

- Jembrih, Alojz, KONZUL ISTRANIN, Stjepan, *Hrvatski biografski leksikon*. <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=237> (22. 1. 2017).
- Vlačić, Matija Ilirik, On–line izdanje *Hrvatske enciklopedije* <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=65013> (9. 10. 2017).

Zlata ŠUNDALIĆ

WALKING TO TRUE SERMONS AND LISTENING TO GOD'S WORD

The center of Croatian Protestantism was in Urach and its main initiator was Ivan Ungnad (1493–1564). Ungnad established a print shop and with gathered co-workers managed to publish in only a few years (1561–1564) approximately 25000 Croatian religious books in Glagolitic, Cyrillic and Latin script. In Ungnad's „Biblical institute“ in Urach Stjepan Konzul Istranin and Anton Dalmatin were involved in the translational and publishing work, along with other co-workers mostly translators (Juraj Cvečić, Juraj Juričić, Matija Pomazanić, Gjuro pl. Drinovački...). It was intended to expand the

reformation among southern Slavs with the help of printed books in their mother tongue. After the Glagolitic editions, those in Cyrillic script followed with Latin editions as the last. This paper, in context with the Urach mission, puts emphasis on one genre and one letter. The sermon in question is one printed in Latin script and published in a book called *Katehismus*.

„One small book in which needed and useful learnings and instructions of real Christian faith are gathered, with explanations for the young and simple people. And that real faith from God or a creature of the Holy Trinity was assembled by Saint Athanasius. One beautiful sermon, a fruit of virtue and real Christian faith, now translated from many different languages to Croatian“ (1564) whose prologue is signed by Stjepan Konzul and Anton Dalmatin. In the first part of this paper a general picture about Croatian protestant literature is depicted from a Croatian history of literature perspective. The second part puts the sermon and the preacher in the center of attention, while the third part analyses the sermon *jedna lipa predika, od kriposti i ploda prave krstianske vere*, or *De vocabulo fidei*, on a conceptual, compositional and stylistic level.

Key words: *Croatian protestant literature, Stjepan Konzul Istranin, Katehismus, sermons, De vocabulo fidei*